

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maša Vodušek

Kritična misel Tarasa Kermaunerja med dvema epohama

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maša Vodušek

Mentor: red. prof. dr. Aleš Debeljak

Kritična misel Tarasa Kermaunerja med dvema epohama

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

KRITIČNA MISEL TARASA KERMAUNERJA MED DVEMA EPOHAMA

Diplomsko delo pod naslovom Kritična misel Tarasa Kermaunerja med dvema epohama skuša preko diskurzivne analize raziskati vpliv družbene konstrukcije realnosti ter konteksta časa in prostora na topografijo in posameznikovo distanco do dogajanja na družbeni platformi. Osredotoča se predvsem na obdobje petdesetih in šestdesetih let prejšnjega stoletja, ko so pričele nastajati literarne revije, ki so s svojimi literarnimi tendencami, formo »kulturniške opozicije« in moderno mislijo konstituirale opozicijski element, ki se je zoperstavil *zeitgeistu* totalitarnega časa in na ta način ustanovil nek prostor, kjer je bilo možno vpeljevati idejo javne sfere in svobodne misli. Na ta način raziskuje, kako se preplet preteklih političnih režimov vpenja v literarni diskurz in čemu služi tovrsten kulturni angažma danes. Ukvarja se torej s tem, kako vsebina časa in prostora vplivata na kritično misel in ohranjanje intelektualne distance.

Kritična misel, javna sfera, *zeitgeis*, humanizem, kulturniška opozicija

THE CRITICAL THOUGHT OF TARAS KERMAUNER BETWEEN TWO EPOCHS

The thesis that bears the title Critical thought of Taras Kermauner between the two epochs has the intention to, through the discursive analysis, research the influence of the social construction of reality as well as the context of time and space, on the topography and the individual stance toward the happening on the social platform. It focuses above all on the period between the fifties and sixties, the time when literary magazines began to be published, which tried to, through their literary tendencies, the form of the “cultural opposition” and the modern thought constitute an element of resistance, that would be able to set against the *zeitgeist* of totalitarian time and in this manner create a space, in which it would be possible to introduce the idea of the public sphere and the liberal thought. In this manner it researches, how is, the intertwinement of the past political regimes, involved in the literal discourse and how this is used as a cultural engagement today. It tries to demonstrate how the content of time and space influences on the critical thought and the intellectual distance.

Critical thought, public sphere, *zeitgeist*, humanism, cultural opposition

Zahvaljujem se vsem tistim, ki so mi pomagali pri izdelavi diplomske naloge!

KAZALO

1	UVOD	6
2	ZEITGEIST REVOLUCIONARNIH ŠESTDESETIH	9
3	VLOGA INTELEKTUALCA PRI SPREMINJANJU DRUŽBENE REALNOSTI	15
4	CILJI KRITIČNE MISLI	21
5	DANAŠNJI POMEN KRITIČNE MISLI VZPOSTAVLJENE V OBDOBJU PETDESETIH IN ŠESTDESETIH	25
6	SKLEP	29
7	LITERATURA	30

1 UVOD

Raziskovati kritično misel Tarasa Kermaunerja na križišču dveh epoh, ki ju je odlikoval prav poseben *zeitgeist* in *Weltanschauungen*, se danes morebiti zdi izvzeto iz konteksta modernega časa ali post-modernega dogajanja, kjer v družbi spektaklov spremljamo simulacije dogodkov v obliki vrednostnih sodb, kjer je »vse dopustno« in represivna restrikcija časa več ne omejuje svobodne misli v njeni nastajajoči konstitutivni obliki. A temu vendarle ni tako. Polpretekla zgodovina in dogodki, ki so se preko nje razvrščali in razgaljali, nam danes služijo kot orodje, preko katerega *vis-à-vis* oblikujemo nove mišljenjske oblike in družbene konstrukcije realnosti. Če Heglova konceptualizacija, kjer trdi, da je »lastni čas zajet v misel« vzdrži na svojem mestu, potem je smotrno raziskati, na kakšen način se formira družbena konstrukcija realnosti tudi v razmerju do časa. Berger in Luckmann poudarjata, da se je za eksistenčno določenost misli *per se* potrebno »Ukvarjati se z razmerjem med človeško mislijo in družbenim kontekstom.« (Berger in Luckmann 1988, 14) Potemtakem je smotrno konceptualizirati, na kakšen način kritična misel v primeru Tarasa Kermaunerja, ki je v obdobju svojega delovanja v monolitnih časih petdesetih in šestdesetih let prejšnjega stoletja, ostajal zavezan etiki intelektualnega in umetniškega delovanja, da se ne podredi konkretnim razmerjem in zgodovinskim oblikam takratnega obdobja, stremeč k tistim oblikam modernega časa, ki v lastnem kontekstu družbenega dogajanja ne ženejo intelektualne misli in njenega literarno-umetniškega prizadevanja zgolj v slonokoščeni stolp, ampak omogočajo konkretno in glasno stopanje na prizorišče agore, oz. javnega prostora aktualnega dogajanja. Smotrno je torej primerjati tako časovno obdobje totalitarizma na eni strani, epohe, ki jo je odlikovala monolitna in toga družbena formacija ter liberalizma, v katerem je moč ustvarjati različne platforme iskanja resnic, na drugi strani in vplivata na tok mišljenja intelektualca. Uporabila bom predvsem diskurzivno analizo zgodovinskih virov in nekaterih raziskav, ki so se jih lotevali tako pripadniki takratnih intelektualnih in literarnih skupin kot tudi sociologi in literati v poznejših obdobjih. Smernice in vire sem dobila iz zadnjega pričevanja Tarasa Kermaunerja, ki preko osebne in intimne refleksije eklektično in podrobno pristopa k času »pozabljene« epohe, ki ostaja v razmerju distance med sodobnostjo in preteklostjo. Obravnavala bom predvsem kritično pozo, ki jo je zavzel Taras Kermauner prvič v obdobju totalitarizma, kjer je kot kritični intelektualec vzdrževal distanco do ideologije prevladujočega režima in drugič v historičnem premiku k demokraciji, preko katere je moč odpreti prostor za debato in za različne načine iskanja in izražanja resnice.

Taras Kermauner je kot pripadnik generacije »kritičnih intelektualcev«, pisatelj in kritikov, ki so dialektično zagovarjali eksistencialno etiko, preko tega, da so družbeno kritiko vpeli v literarni tekst ter na ta način ustvarili kulturni angažma razsvetljenskega izročila, preko »mehkega komunizma«, meandrirajočega med prilagoditvijo in odporom. Generacija je bila razpeta znotraj progresivne svobodomiselne tradicije, ki ni bila povsem v sporu s komunističnim projektom, a je hkrati ta projekt rušila preko zahteve, da »komunistična partija kot utelešena oblast dopusti različne načine iskanja in izražanja resnice preko osvobojevalne retorike marksizma.« (Debeljak v Kozak 2006, 170) Obenem lahko primerjamo s kakšno distanco se kritična misel Tarasa Kermaunerja oblikuje v obdobju, kjer je totalitarizem jasno začrtal meje do kod sega družbena kritika, in v obdobju liberalizma, v katerem kritični intelektualci starega kova romantične tradicije, še vedno ohranjajo dvomečo distanco do priročnih formul o nujnem antagonizmu »svobodnega sveta«. Držo Tarasa Kermaunerja bi lahko danes, v liberalni epohi, ilustrirali preko primerjave z držo, ki sta jo formirala Adorno in Horkheimer ob emigraciji v Združene države Amerike. Mišljenju, da pobeg iz družbene strukture »-izmov« daje eskapizem v najboljši izmed vseh možnih svetov svobode, sledi trpko spoznanje, da se svet spreminja v neko stanje *minima moralia* poškodovanega življenja, kjer vladajo zakoni kapitalizma, potrošništva, kulturne industrije, razvrednotenja in ponotranjenega družbenega nadzora. Gre torej za vprašanje kako bivati med tradicijo konservativne zatohle preteklosti ter moderno potrošnjo kulturnih dobrin, ki prav to zgodovino materializirajo na različne načine. Kritična misel Tarasa Kermaunerja se eksplicitno ne ukvarja z vprašanjem radikalnega kapitalizma, s katerim se spopada brezdomna levica Frankfurtske šole, ampak se s pomočjo refleksije preteklosti s temi idejami neizogibno srečuje v modernem prostoru in času. Taras Kermauner ne vzame v dobri veri ponujenega liberalizma ter prostega pretoka miselnih tokov in idej, ampak ohrani priročno distanco intelektualne forme preko katere reflektira svojo individualno pozicijo na kolektiv, nenasilno, a vendar globoko z razumom in težo. Morebiti lahko šele sedaj uporabimo povsem fenomenološko metodo, preko katere se postavimo v oklepaj in uvidimo stvari kot se kažejo same po sebi, saj kot mlajša generacija nismo bili vpleteni v politične in kulturne odnose prejšnjega sistema. Prav zaradi te topografske možnosti je temo lažje nepristransko obravnavati in uporabiti tiste metode, ki idealnotipsko sovpadajo s konceptualizacijo Lévi – Straussa. Namen je bil pravzaprav uporabiti družbeno kritični teoretski okvir, preko katerega bi bilo moč ustvariti novo epistemologijo vednosti in pokazati, kako *zeitgeist* vpliva na interpretacijo specifične misli.

Prav zaradi tega je koncept modernosti prikladno orodje, ki je, če naj v tem kontekstu parafraziram Debeljaka (v 1999) iztočnica za prebujanje osvobajajoče kritike totalitarizmov. V Heglovskem smislu gre torej za neke vrste pretvorbo metafizike v skeptični historicizem (Logar 1970), kjer opazujemo, kako se je novi svetovni nazor oz. *Weltanschauungen* bistveno oblikoval preko kritične misli in kako je taista kritična misel transformirala epoho modernizma in moderne zavesti. Prav iz tega razloga obravnavanje teme, ki je že bila plod raziskave, a ne povsem iz kulturološkega stališča, vsekakor ni »zastarela«. Zgodovino in zgodovinska dejstva je vselej potrebno »reflektirati preko neobremenjenega odnosa do tradicije, zgodovine in preteklosti«. (Debeljak 1988, 24) Medtem ko pripadniki generacije petdesetih in šestdesetih zapuščajo svoje piedestale ustvarjanja in naš svet, v tem času npr. Taras Kermauner in Peter Božič, je še bolj pomembno, da se njihovo delo in prizadevanja ovrednotijo tako s teoretskega kot tudi z družbenega stališča. Vsaka družba ne glede na epoho v kateri se formira, nastaja in se spreminja, potrebuje za svojo eksistenco, produkcijo in vzdrževanje same sebe, družbeno enotno akcijsko sredstvo, ki je nek pogled na svet ali ideologije, oz. opozicijsko svetovnonazorsko kritično tendenco, preko katere ostaja zvesta idealom svobodnega mišljenja in delovanja v mnogih načelih.

2 ZEITGEIST REVOLUCIONARNIH ŠESTDESETIH

Da bi lahko povsem razumeli in interpretirali kritično držo in delovanje Tarasa Kermaunerja, je potrebno definirati čas in prostor ter interpretirati tako družbeni kot politični okvir, v katerega so bile vpete mlade intelektualne skupine, ki so s svojim literarnim ustvarjanjem in pobudami skušale spreminjati totalitarno in togo družbeno konstrukcijo realnosti. Le-ta je vladala v takratni Sloveniji med leti 1953, ko so začele nastajati prve literarne revije, s katerimi so intelektualci skušali zapolniti prazen prostor opozicijskega delovanja in letom 1964, ko so bile dokončno ukinjene Perspektive, to pa zaradi ideoloških nesoglasij med partijo in literarnimi ustvarjalci. Orisati je torej potrebno *zeitgeist* uniformnega, homogenega prostora politične klime in njenega vrednostnega sistema, v katerem ni bilo možno svobodno ustvarjati in izražati opozicijskih mnenj ter ga primerjati z obdobjem, v katerem je, kot ugotavlja Debeljak, »tradicionalne družbene formacije zamenjala vrsta različnih podsistemov, izmed katerih je bilo odslej vsakemu dovoljeno slediti lastni notranji logiki.« (Debeljak 1999, 5) Naravo vladavine, ki je bila prisotna tisti čas v Sloveniji in Jugoslaviji, označujemo kot totalitarno, saj ideje, misli in dela niso nastajala nenadzorovano, ampak predvsem pod vplivom ideologije. Družbene razmere so bile pravzaprav podrejene »celostno upravljanemu redu s partijsko elito na čelu, ki se vseskozi navezuje na ideološko polje komunističnega projekta.« (Kreft 2007, 923) Mladi intelektualci, ki so oblikovali literarne skupine, so v tej represivni družbeni konstrukciji realnosti videli resolucijo v tem, da se orientirajo po zahodnih tokovih, ki so v takratnih časih ponujali odgovore na eksistencialna ter humanistična vprašanja in domene literarnega poustvarjanja ter preko le-teh ustvarjali lasten habitus, ki je akumuliral takšen kulturni in socialni kapital, kot tovrstno formo oriše Bourdieu, s katerim bo moč ustvariti javni prostor proste debate, »Najmanjši skupni imenovalec zoperstavitve ideološkemu monizmu partije na oblasti je pač pri vseh med seboj razlikujočih se individualnih ali skupinskih glasovih enak: napraviti prostor za neodvisno javnost, za politični pluralizem, za kontrolo oblasti od spodaj, za demokratsko upravljanje družbe.« (Debeljak 1988, 187) V obdobju 50-ih in 60-ih je kot posledica represivnega družbenega okvirja vzniknila kritična generacija, ki je delovala med prilagoditvijo in odporom, s kozmopolitsko držo in pogledom, pogojenim z dinamičnim vitalizmom intelektualne misli. Ta generacija je vpela distanco družbene in politične kritike v diskurzivni okvir literature in dramatike ter tako odpirala razprave in dileme, ki so bile pogojene z družbenimi odnosi.

Taras Kermauner je pripadal tej kritični generaciji, na ta način, da je sodeloval kot pisec in urednik pri izdaji seriji revij, katere so preko lastnega historičnega trajektorija upodabljale vizijo kritične misli proti dominantni politiki Komunistične partije. Prva revija, ki je začela izhajati pod še totalitarno oblastjo je bila Mladinska revija leta 1946, ki pa kot taka ni dohajala ideje duha časa, ki je v petdesetih letih prinesel več polemčnosti v periodični tisk. Le-tej je nato sledila revija Beseda leta 1954, v kateri so lahko Taras Kermauner ter drugi s podobnimi idejno-estetskimi načeli upodobili tip socialno – literarne eksistence, ki bi ne bila vključena v nobeno dominantno socialno kritično gibanje. Na ta način so vpeli lastna eksistencialna in humanistična načela v literarni tekst in ustvarili književni prostor, ki se ni neposredno oziral na politična stališča. Po ukinitvi Besede, je za kratek čas kritični literarni prostor zapolnila Revija 57, ki je služila kot prototip socialne eksistence, preko katere je bilo moč ustvariti literarno-socialno fiziognomijo. Revijo 57 je leta 1960 zamenjala revija Perspektive, kot model literarnega združevanja in literarnega skupinstva, ki s kritične distance obravnava obstoječo ideologijo. Perspektive so bile, tako kot njene predhodnice, leta 1964 ukinjene, zaradi konfliktnosti med organi in vodstvom partije. Na njenih temeljih so nato v sproščenih sedemdesetih začele nastajati sprva revija Teorija in Praksa v okrilju univerze ter študentske revije, kot je bila npr. Tribuna, v katerih so se svobodno prepletale ideje tradicionalnih tokov eksistencializma, marksizma, heiddegrovstva z modernimi smernicami. Literarne skupine, dejavne v monolitnih petdesetih in šestdesetih, so se tako zamenjevale med uredniškimi odbori več kot samo ene revije. Na način dovoljene opozicije so ustvarile tip socialno-literarne eksistence zahodne logosfere, ki ni skušala biti vpeta v nikakršno politično gibanje, a so kot literarni ustvarjalci tako ali drugače delovali pod okriljem državnega proračuna, ki jim je vsaj do ukinitve omogočal, da preko literarnih tekstov, književnosti in dramatike izražajo svoja kritična stališča. Gre torej za to, da je v takratni epohi totalitarne strukture literatura imela vlogo kritične opozicije, ki so jo bili tako Taras Kermauner v vlogi kritičnega intelektualca, kot njegovi sodelavci, uresničevali preko besede. Danes v epohi javnega prostora demokracije, tovrstna literarna kritična konotacija literarnega teksta nima več istega naboja. Poprej bi lahko zagovarjali načelo, da definicija »slovenskega kulturnega sindroma«, vzdrži. Literarne skupine, ki so družbeno glasno vzniknile sredi totalitarnega partijskega sistema na začetku 50-ih let prejšnjega stoletja, so zase vseskozi trdile, da njihova primarna tendenca nikakor ni bila politična, temveč predvsem literarna in humanistična.

Kreft pri tem ponovno ugotavlja, da se že od začetkov literarnega ustvarjanja in prvih člankov v tem ideološkem polju vzpostavljajo neodvisni kritični intelektualci, ki vanj vnašajo preizkus ter intelektualni nadzor (Kreft 2007, 923). Njihov namen je bil zavezan humanistični etiki in zahtevi po svobodi in svobodnem ustvarjanju, s katerim so skušali doseči opozicijo in ustvariti javni prostor (*agora*), ki bi bil odprt za prosto debato med družbo in partijo. A vendar totalitaristični režim, ki je vladal v slovenskem prostoru, je v teh literarnih skupinah videl opozicijski element, ki ga komunistična partija takrat še ni bila pripravljena v celoti tolerirati. V partijskem sistemu je vladalo prepričanje, da se ves družbeno-kulturni konglomerat podreja partijsko-ideološkim potrebam:

Ideologi KPS so se tudi pri tem zgledovali po sovjetski praksi, ki je že v tridesetih letih zatrla svobodno misel in obračunala z drugače mislečimi. Kidrič, Kardelj in vodilni slovenski komunistični kulturni ideolog Boris Zihelr so umetnika in znanstvenika podrejali potrebam revolucije, kulturo pa prilagajali svojim lastnim ideološko-propagandnim potrebam. Na obljube o svobodi umetniškega ustvarjanja, ki so jih kulturnikom v OF ponavljali še jeseni 1944, med sporom o »partizanski brezi«, so po vojni pozabili in vse bolj poudarjali doktrino marksizma-leninizma. (Gabrič et.al 1992, 900)

To so bili prvi zametki ideologije, da sta tako kultura kot umetnost podrejeni načelom družbene baze, ki narekuje obstoj družbene nadstavbe, kot utemeljuje že Marx. Vendar pa v praksi ta ideja povsem ne vzdrži, kajti tako umetnost kot kulturo odlikujejo specifična kalokagathijska načela, ki nastajajo preko ideje, da sta kultura in umetnost *sui generis*, pojav posebne vrste, ki ni nujno skladen s političnimi načeli družbenega stanja, še najmanj pa z vrednostnimi načeli vsakdanje realnosti. Intelektualci in literati tedanje dobe se niso zavezali takemu žrtvovanju oz. Faustovskemu paktu, že zaradi zvestobe do transcendentalnosti misli in eksistencialnosti humanizma kot takega, izhajajoč iz idej o svobodi, kjer se posamezniki sami odločajo o poteku lastne intelektualne misli in intelektualnega delovanja (Kos 1983, 55). Vendar pa drži tudi tole: »Prvi val intelektualnega upornišva z razlogom ni prestopil meja primordialne harmonije med mislijo in črko: mlada inteligenca poznih petdesetih in zgodnjih šestdesetih (revija *Perspektive*) je dvignila svoj protestni glas proti oblastniškemu mračnjaštvu in despotizmu generalne linije tako, da se je izrecno naslonila na humanistični eksistencializem Sartrovskega tipa...« (Debeljak 1988, 28)

Spogledovanje z zahodom in z modernizmom je sprožilo še nadaljnja nestrinjanja med partijo, ki je bila ostro proti načelom modernizma in sartrovščini ter literarnim skupinam, ki so v pomanjkanju ustvarjalnega prostora ustanovljale literarne revije, preko katerih bi lahko izražali napredne ideje, prevajali tekste zahodnih avtorjev in filozofov ter na ta način ustvarjali liberalni prostor svobodnega pretoka idej in moderne humanistične misli, ki jo je partija prepovedovala in obsojala na več ravneh. V petdesetih letih je prišlo do vse večje konfrontacije med oblastjo in intelektualci sorodnih nazorov, ki so priložnost opozicije videli v združevanju kroga literarnih revij. Kulturno sceno so sprva obvladovale partijsko nadzorovane revije kot sta Naša sodobnost in Naši razgledi, ki pa nista ujeli toka časa, saj sta obujali predvsem dogajanja na ravni polpretekle zgodovine in se nista posvečali novim modernim smernicam. Svež veter je nato na kulturno sceno vnesla mlajša generacija ustvarjalcev, ki je zorela po vojni in so jo bolj kot vojne travme zanimale težave človeka »današnjega dne«. Uveljavili so se v Mladinski reviji in nato v Besedi. Janko Kos in Taras Kermauner sta v polemikah z Borisom Zihrlom in Josipom Vidmarjem nakazala nove naloge književnosti, saj se ta po njunem mnenju ne bi smela ozirati na politična izhodišča (Gabrič et.al 1992, 1024). Mlada generacija se je torej zavzemala, da kultura in umetnost ostaneta zvesta imanentnim zakonom in se ne podrejata političnim ali ideološkim tokovom profaniziranega časovnega obdobja. Oziroma kot temelje revijalnega ustvarjanja utemeljuje sam Taras Kermauner: »Se pravi, da je bil temelj revijevstva in perspektivovstva problematiziranje sveta, posebej še slovenskega, in tematiziranje problemov, saj je uradna smer dopuščala le obstoj tistih problemov, ki jih je imenovala sama in za katere je imela pri roki socialno politično rešitev, medtem ko nas odsotnost socialno političnih rešitev ni ovirala, da ne bi problematiziranje celo radikalizirali.« (Kermauner 1995, 11) V času političnega totalitarizma, ki je prevladoval v takratnem slovenskem prostoru, nekdo, ki je hotel socialno delovati, javno govoriti družbeno in moralno resnico, ni mogel nastopati zunaj vsiljenega mu političnega polja (Kermauner 2008, 354). Ta neupogljiv družbeni prostor, ki ga je implementirala in zagovarjala partija, je potreboval prav zaradi togega načina delovanja in mišljenja t.i. »kulturniško opozicijo« literatov in družbenih kritikov, kateri so v zasidrano obliko mišljenja vnesli sveži val modernih tokov, zagovarjajoč svobodo, liberalizem, humanizem, ki niso bili več zavezani enodimenzionalnim prostorom starih marxističnih načel in, ki bi posledično nadomestili potrebo po manjkajoči kritični drži, kajti pojem kulture je v dobi totalitarizma bil istoveten z idejo socialistične kulture, ki pa je bila ideološko obarvana in ni zadovoljevala potreb po umetnosti in kulturi kot so jo videli in razumeli intelektualci.

V njihov univerzitetni, akademski, literarni prostor so začele prihajati moderne zahodne ideje eksistencializma, larpurlartizma, nadrealizma, dekadence, bohemstva, impresionizma, ki so odlikovale njihov način sprejemanja in interpretacije družbene realnosti, kot je partija ni niti videla niti priznavala. Hegemonska oblast je nasprotovala eksistencialnim idejam, ki ne služijo njeni ideologiji: »V interesu dejanskega napredka naše družbene misli je potrebna načelna idejna borba proti eksistencializmu in njemu podobnim subjektivističnim in individualističnim pojavom v duhovnem življenju naših dni.« (Gabrič 1995, 28) Kulturniška opozicija, katero je kritizirala hegemonska partijska oblast, je postajala politično vse bolj pomembna po 2. svetovno vojni, ko so v javnost vstopili Janko Kos, Peter Levec, Taras Kermauner, Primož Kozak in drugi. Le-ti so ustvarjali krog revij mlade generacije, katerih namen je bil ustvariti kritično intelektualno platformo do srednje generacije in njihove ideologije, preko katere bi lahko uveljavljali model pluralne in tolerantne družbe, avtentizacijo življenjskega sveta ter odprli Slovenijo modernemu, nihilističnemu svetu, kjer politične strukture več ne interpretirajo ideološko družbene stvarnosti po svoje, preko lastnih vrednostnih, političnih sistemov. Začenši sprva na robu, atipično, nihilistično kot skupina neprilagojenih intelektualcev so kot pravi sam Taras Kermauner (Kermauner 2008), sčasoma postali občestvo in preko revij tudi svojevrstna kritična slovenska institucija. Ker so revijaši postajali vedno bolj institucionalizirani, bodisi v okviru univerzitetnih prostorov, bodisi v okviru pisateljskih društev, je partija proti njim sproti uporabljala represivne ukrepe, preko katerih je po vrsti ukinjala nastajajoče literarne revije, ki so bile produkt njihovega literarnega in opozicijskega ustvarjanja. Sledilo je ukinjanje izhajajočih revij, prvič so bile ukinjene Besede leta 1957, nato Revija 57 leta 1959 ter Perspektive leta 1965, zaradi vsebin, ki so pisale kritično analizo razmer v kulturi, nestrinjanje z uradno kulturno politiko ter polemiziranje družbenih vprašanj: »Pisana beseda, novinarska in literarna, je morala po miselnosti partijskih kulturnih ideologov služiti t.i. širšim družbenim interesom, kar je v danem trenutku pomenilo pomagati pri krepitvi monopola ZK v državnem sistemu in v idejnem pogledu.« (Gabrič 1995, 53) Revija 57 je nadaljevala prav tam, kjer je *modus vivendi* načrtala Beseda, saj so bile potrebne ideje in sveže sile. Le to bi naj kritizirale, skozi kritično esejistiko ali literarna in dramska besedila. Revija 57 je tako nadaljevala pravzaprav ukinjeno revijo Beseda v skoraj nespremenjeni obliki, dokler ni bila tudi ta zaradi političnih nazorov kasneje prav tako ukinjena, zaradi njenega drugega letnika, v katerem je bilo objavljenih več ostrih kritik družbe (Gabrič 1995, 274).

Ustvarjalna skupina je ostala brez revije, katere prazen prostor in kontinuiteto je zagotovila revija *Perspektive* šele leto in pol kasneje. »Že v prvih številkah so *Perspektive* prinesle svež veter v slovensko sociologijo in filozofijo z objavami o mladem Marxu, Heideggru ipd.« (Gabrič 1995, 225) Perspektivovci so tako postali v slovenskem opozicijskem kulturnem prostoru v začetku šestdesetih let najodmevnejši. Avtorji so pisali o odprtih družbenih vprašanjih, novejši zgodovini, kulturni politiki in o drugih družbeno perečih vprašanjih ter na ta način odpirali okna in vrata bolj liberalnemu prostoru javnega izražanja. Avtorji so si bili enotni v nasprotovanju partijskemu monopolu, razpravljali so o sodobnih temah in niso bili zazrti samo v preteklost, kot je bilo to značilno za del partijskega vrha. Lev Kreft utemeljuje:

Perspektive so nastale v času totalitarnega socializma, kjer je vladalo izrazito nasprotje med liberalnim partijskim programom (1958), ki je v teoriji lovil spremembe v svetu in politično prakso, ki je ostajala pri preizkušeni obliki »ideološkega monopola in človeške ekskomunikacije tja do zapornih kazni za drugače misleče, se je s konca petdesetih let zavleklo tudi v prvo polovico šestdesetih. (Kreft 1998, 26)

Prav zaradi tovrstnega političnega stanja je bilo potrebno s strani urednikov in ustvarjalcev *Perspektiv* načeti tiste teme, ki so poudarjale individualno svobodo ter svobodo izražanja. S spogledovanjem z modernimi idejami zahoda so *Perspektive* tako predstavljale v slovenskem kulturnem in političnem prostoru svež val. Mlada humanistična inteligenca je imela izoblikovano politično formo do vladajoče oblasti, ki si je na vse načine prizadevala vzpostaviti primat marksistične ideologije na vseh družbenih področjih in na ta način želela izobčiti idejne nasprotnike

Intelektualno gibanje in opozicijska tendenca, h katerima so se nagibale literarne skupine, sta po nemirnih časih totalitaristične epohe sčasoma oborodili sadove, saj je zakonodaja, ki je nastala kot posledica sprejetja ustave leta 1963 in je urejala delovanje kulturnih ustanov, po začasni zaostritvi odnosov med državo in kulturniškimi krogi leta 1964 in v naslednjih letih vendarle vnesla svež veter in pripomogla k bolj sproščenemu delovanju društev, iskanju novih umetniških izrazov, k bogatejšemu revijalnemu življenju, k bolj odkritemu polemiziranju in izražanju različnih pogledov na odprta družbena vprašanja. (Gabrič 1992, 1066)

Poteza, ki jo je leta 1964 izvedla partija z ukinitvijo *Perspektiv*, je potrdila, kako prevladujoča je bila miselna okostenelost partije in nezmožnost soočanja z naprednimi sodobnimi miselnimi in ustvarjalnimi tokovi.

Mesto Perspektiv je nato zasedla leta 1964 revija Teorija in Praksa, ki se je na enak način zavzemala za pluralističen in liberalen pogled intelektualnega kroga. Generacija, ki je pripadala petdesetim in uporniškim šestdesetim letom in katere del je bil Taras Kermauner, je s svojim delovanjem, kritično besedo vpeto v literarni tekst, zapolnjevala manjkajoči prostor opozicijskega intelektualnega mišljenja ter na ta način Slovenijo odprla modernemu sodobnemu svetu in liberalnim idejam. Na ta način je izdelala teoretični instrumentarij, praktično držo, preko katere se je bilo moč soočiti z deziluzijo sveta, podrejenega zgodovini totalitarizma, predvsem partiji in sintetizirati tradicijo z modernimi inovacijami zahodne Evrope in njenih miselnih tokov.

3 VLOGA INTELKTUALCA PRI SPREMINJANJU DRUŽBENE REALNOSTI

Čeprav je fokus diplomske naloge v osredotočenosti na kritično misel Tarasa Kermaunerja, pa je hkrati na tej ravni potrebno prav tako konceptualizirati literarne in intelektualne skupine, v katere je bil Taras Kermauner vpet, saj so preko le-teh njegove ideje in ideje ostalih članov skupin postale *spiritus agens* na poti k liberaliziranemu, pluralnemu slovenskemu prostoru. Intelektualna revialna skupina je v krogu sodelavcev uresničevala specifične potrebe oz. interese z izdajanjem revij Besede, Revije 57 in nenazadnje Perspektiv, pripadajoč prostoru in času generacij, ki so si preko uporniško kritične značajskosti prisvajale revolucionarne ideje spreminjajočega modernega sveta in gojile deziluzijo do avtoritativne politike partije, katera je bile še vedno zavezana polpretekli zgodovini. Razočarani v togem prostoru omejenega ustvarjanja so svoje obraze nemalokrat obračali in ponujali zahodnim idejam Evrope ter preostalega sveta. S posluhom za moderno misel in sodobnimi ustvarjalnimi tokovi so, kot pravi sam Taras Kermauner; »bili avtonomna, izjemno kulturna skupina, kakršna s sorodnimi edina lahko ustvari civilno družbo, katero je partija konstantno preprečevala in prepovedovala.« (Kermauner 2008, 520) Na ta način je skupina intelektualcev uspela ustvariti javno debato, ki se je upirala vladajoči ideologiji in ustvarila hegemonsko strukturo, preko katere so se uveljavile ideje pluralistične, svobodne družbe, osvobojene represivnih okov togih totalitarističnih režimov in enodimenzionalnih mišljenj.

Na podlagi tovrstne konceptualizacije govorijo tudi mnoge druge študije o levičarski intelektualni sceni med vojnama in po njej (med drugim tudi pisanje o dizidenstvu), zlasti recimo študija Michaela Löwyja o revolucionarnih intelektualcih (Kreft 1998, 15), kot prav tako esej Raymonda Arona; »Liberalna definicija svobode«, v katerem svobodo opredeljuje kot odsotnost kakršnekoli omejitve: »Svoboden je tisti, ki ima legalen status zaščitenega člana skupnosti, tisti, ki mu ne grozi arbitrarna aretacija, tisti, ki ima pravico do izbire dela in gre kamor ga je volja.« (Aron v Rizman 1992, 108-109) Prav te svobode skupine zbrane okoli revij Beseda, Revije 57 in Perspektiv, niso imele, saj so bile ali v kali svojega delovanja zatrite s postopnim ukinjanjem revij ali pa celo s političnim preganjanjem. Aron se na isti način spogleduje prav tako s Lukácsem, ki ponuja idejo intelektualca na robu, za katerega Aron v svojem delu Marksizem in eksistencializem pravi, da »...je uspešno razvil eno izmed tistih osebnih interpretacij komunizma, ki daje možnost najti pomen v ortodoksnosti in dvojnega življenja, zunaj tistega, ki veruje, notranje pa skeptika, ki se ne odreče izgubiti lastne vere.« (Aron 1969, 65) V metadiskurzu, »izgubljenega zaklada javne svobode« (Arendt), je bilo torej potrebno iznajti personalno interpretacijo komunističnega sistema in ortodoksnega marksizma, ki bi ponudila skupini intelektualcev nov slog *raison d'être*, ki bi ne zgolj temeljil na neki filozofski interpretaciji sveta, ampak predvsem na njegovi spremembi. A kot pravi Taras Kermauner: »To ni bil le individualno osebni svet posameznih pisateljev in mislecev, ampak že kar svet njihovih grup – recimo Revije 57 in Perspektiv -, prek teh pa svet nacionalne družbe.« (Kermauner 1995, 29) Ko govorimo torej o kritični misli Tarasa Kermaunerja je pravzaprav nemogoče obiti intelektualne skupine, katerih del je bil ter njegovih sodelavcev, ki so s svojim prizadevanjem in delovanjem konstituirali tak *Weltanschauungen*, ki je mladi uporniški generaciji zagotovil prostor mišljenja, svobodo ustvarjanja in hegemoničnega reda, ki se je lahko zoperstavil tradiciji totalitarne preteklosti in se obrnil v moderno prihodnost. Kermauner v tem kontekstu nadaljuje, da »svet Perspektiv ni bil privaten svet posameznika ali nekaj ljudi, ki so se pogovarjali o zasebnih rečeh zunaj kontrole partije. Bil je socialno in zgodovinsko, intelektualno in vrednostno tako silovit, vsebinski in splošen in poseben, veljaven svet, da je iz njega (čeprav ne le iz njega) kot intelektualno moralnega potenciala izhajala nadaljnja slovenska zavest-zgodovina...« (Kermauner 1995, 29) Na ta način si je skupina prizadevala predvsem doseči odprtost in svobodo, dva konstitutivna elementa moderne oz. danes že post-moderne družbe, ki tovrstne pojme razume in dojema zdravorazumsko in so za njen družbeni prostor samoumevni.

Kako pomembna je kritična vloga intelektualcev pri vzpostavljanju različnih oblik racionalisti in družbenosti, je ugotavljal Jürgen Habermas, to pa preko konceptualizacije pojava javne sfere kot prostora javnega izražanja, kot tistih agensov, ki s svojo kritično držo na družbeni platformi vzpostavljajo prostor družbene refleksije. Kritični intelektualci vselej predpostavljajo diskurzivni položaj – torej sposobnost za kritično samostojnost in odcepitev od prevladujočega hegemonskega reda družbene stvarnosti, kar mu omogoča, da je v prednostnem položaju, saj svoje delo vselej povezuje z domeno družbe in politike, a ti dve sferi vselej skuša kritično obravnavati. Post-kantovska tradicija zagotavlja kontinuiteto kritične točke, ki se etablira na distinkciji binarne opozicije dveh epoh, torej totalitaristične na strani preteklega izkušnje in liberalne, demokratične, ki poteka na drugi strani vzporedno z idejo moderne ter njuni kritični točki, katero vzpostavljajo intelektualci preko orbite lastnega kritičnega delovanja in vseobsegajoče moralne osebnosti in zavezanosti k načelom »humanističnega intelektualca« kot ogledala razumnega in vrednostno orientiranega sveta. To pa je pravzaprav pozicija Webra, ki intelektualca vidi kot »ultimativnega arbitra vrednostno – racionalnega delovanja.« (Bennett v Miller 2001, 361) Bennett nadaljuje, da institucije, ki so nastale prav na podlagi opozicijskega javnega književnega ustvarjanja, kar so literarne skupine petdesetih in šestdesetih let v slovenskem prostoru dejansko bile, vključujejo prizorišče, v katerem je kultura, preko novih form kritičnega komentarja in debate, bila izoblikovana v sredstvo, ki je s svojimi sposobnostmi lahko delovalo proti sferi javne avtoritete. Habermas bi to okarakteriziral kot civilno družbo v prostoru agore (Bennett v Miller 2001, 367). Intelektualna skupina Tarasa Kermaunerja je na ta način posebej konstitutivne ideje kulturniškega gibanja kot formo opozicije in izpopolnjevala vlogo intelektualca v totalitarnem represivnem sistemu v želji, da bi hkrati bili apolitični. Kot pravi Hannah Arendt v konceptualizaciji odnosa med političnim področjem in svobodo, »svoboda začne tam, kjer se politika neha.« (Arendt 2006, 152) Literarna skupina si je prizadevala, da bi se izognila političnim tendencam in s tem ustvarila preko revij prostor, kjer bi lahko izpolnjevali zaželene cilje s tonom transcendentalnosti, preko katere bi lahko ostajali zvesti tako avtentični umetnosti in literaturi kot tudi aspiraciji do svobode. Kermauner njihovo delovanje reflektira na mnogih med seboj dopolnjujočih si nivojih:

Kot vsaka skupina – in posamezniki v nji – smo rasli polagoma. Najprej smo imeli o sebi zelo visoke predstave; stvarnost jih ni potrjevala. V željah in intimno, privatno, smo bili veliki kritiki družbe, partije, marksizma; v stvarnosti pa smo taktizirali. Ne pravim, da v tem obdobju – v 50. letih – nismo ničesar storili.

Skupina esejistov je pospešeno vnašala v slovensko zavest evropsko, tj. zahodno, predvsem nemarksistično filozofijo in literaturo. Kos kot urednik Besede Camusa in Faulknerja. S tem je udarjal direktno zoper partijsko voljo; Ziherl je bil na eksistencialiste skrajno občutljiv. S svojega vidika je imel prav; ravno eksistencialisti so najusodnejše razkrajali partijski svet, mnogo bolj kot vsi humanisti in etiki. Humanizem je mogla partija prirejati v svoje namene, z njim manipulirati, se z njim alibizirati; z eksistencializmom ne, ker je bil vsebinsko strukturalno v temelju različen od njenega marksizma. (Kermauner 1995, 43)

Skupina je preko tovrstne perspektive tipala med vmesnimi prostori družbene kritike ter se spogledovala z modernističnimi družbenimi tokovi, saj je tradicionalno oz. preteklo družbeno in politično stanje na intelektualni in ustvarjalni ravni ni zadovoljevalo. Intelektualci so na ta način imeli konstitutivno vlogo premikati sfere družbene realnosti in njene miselnosti na apolitičen način, preko katerega bi lahko vpeljali ideje, neodvisne od dominantnega družbenega reda. To je hkrati bil smoter in cilj njihovega delovanja. Želeli so ustvariti nove ideje, ki bi ne temeljile, kot poprej, na stari konstrukciji družbene realnosti, ampak predvsem na moderni paradigmi nove epohe. Veljalo je temeljno prepričanje da »v srčiki visoke modernistične estetike leži prepričanje, da so poprejšnje podporne strukture človeškega življenja, bodisi družbene, politične, religijske ali umetnostne, bile uničene, ali prikazane kot izdajalske ali kot arbitrarne in lomljive človeške konstrukcije.« (Loeffelholz 2007, 1184) Vsa ta idejna prepričanja so pripeljala literate, intelektualce in umetnike k novim fragmentiranim oblikam modernosti (preko avantgard, dadaizma, surrealizma, konstruktivizma ipd.) preko katerih bi se lahko zoperstavili vladajočemu političnemu stanju. Ameriška skupina expatriotov, delujoča v evropskem prostoru med obema vojnama, je skušala preko modernističnih tokov na nek način povrniti umetnostno funkcijo in ideologijo, kjer se umetnost zoperstavi lomljivim elementom človeške realnosti, ki jo je v prvi tendenci povzročila vojna, medtem ko so literarne skupine slovenskega prostora skušale na podoben način »ubraniti« umetnost ter svobodo mišljenja pred ideološkimi konstrukcijami totalitarizmov. Fenomen vojne je v obeh primerih služil kot epistemološki rez, preko katerega se je ponudila priložnost obnoviti zavezanost umetniškimi idealom in transcendentalnosti. Na ta način so postali dominantna literarna generacija druge polovice 20. stoletja, ki v polni meri uveljavi modernizem in avantgardo, tiste forme in smeri, ki so se v zahodno-evropskem prostoru uveljavile že po deziluziji prve svetovne vojne, saj je modernizem pravzaprav vzniknil kot odgovor na njene posledice in učinke.

Tovrstna zavezanost modernizmu je postal *modus operandi* in *modus vivendi* slovenskih literarnih skupin kot posebne socialne sile, ki so s svojimi literarnimi revijami postale odprta kulturna institucija in prav zaradi tega osovražene s partijske strani. Obe skupini zgodovinskega in intelektualnega ustvarjanja bi lahko na ta način idealnotipsko umestili v konceptualizacijo Petra Bürgerja »zgodovinske avantgarde«, ki se s svojim načinom delovanja bodisi z literaturo, revijami, bodisi z umetniškimi dogodki integralno in celostno spopada z okoljem, ki ga tudi preko ustvarjanja prilagaja obdobju liberalizma in preko le-tega udejanja pluralističen kulturni model politične družbe. Taras Kermauner (2008) utemeljuje tovrstne skupine kot nosilce slovenskega modernizma, surrealizma, absurdizma, dadaizma, konstruktivizma in ostalih modernističnih form, ki so v slovenski kulturni prostor v primerjavi z evropskim vstopile relativno pozno. Rigidni sistem zatohlega prostora enoumja in enodimenzionalnega mišljenja je represivno zatiral vsako intelektualno opozicijo in dinamični vitalizem, ki je tlel pod majavo strukturo totalitarističnih načel, ki so se postopoma zrušila ob prihodu modernizmov. Perspektivovstvo je na ta način predstavljalo nov topos razumevanja in interpretiranja družbe preko premika paradigme, kjer v ateistično usmerjenem svetu dvajsetega stoletja, eksistencializem v moderni filozofiji pomeni: »začeti koncipirati stvari, brez njihovih preteklih pomenov in idej.« (Barzun 2000, 755) Tovrstne ideje so kontinuirano zagovarjali intelektualci vseh vrst, ki so verjeli v koncept svobode, ki ne bi bil utemeljen na togi totalitarni stalinistični zgodovini, ampak liberalni evropski filozofiji izhajajoči iz Kanta: »Kajti temelj svobodne družbe mora biti vzpostavitev tistih družbenih pravil in institucij, ki omogočajo vsem svobodna pogajanja – in za vse enako dostopne pogoje – o njihovih potrebah, željah in vrednotah.« (Dworkin v Rizman 1992, 248) Na konotativni ravni, je skupina revijašev predstavljala simbolizirano različico lastne epohe oz. obdobja, ki je z novimi idejnimi tokovi, koncepcijo in modernimi nastavki integralne alternative ustvarila institucionalizirano opozicijsko družbeno realnost, ki je bila sposobna tvoriti avtonomno držo. Oz. kot pravi Lev Kreft v svoji raziskavi: »Perspektivovci so na vse načine postavljali pod vprašaj prav to oblastno legitimacijo, in tudi sami vnesli v obravnavo pojem totalitarizem kot oznako stanja sveta, ki utemeljuje v dejanje naravnano intelektualno držo in s tem ohranja upanje na odrešitev od totalitarnosti hkrati z upanjem, ki stavi na celostno spremembo sveta.« (Kreft 1998, 13) V tem pomenu gre pravzaprav za neko temeljno celovitost vrednostnega sistema in vrednostne orientacije, za katero Weber meni, da je prav intelektualec njen ultimativni arbiter (Bennett v Miller 2001).

Intelektualci so v obdobju šestdesetih let prejšnjega stoletja utemeljevali pot in način preko katerega so omogočili kritični pogled v »neodvisnost« tradicionalnih intelektualcev in »zgodovinsko koristnost« organskih intelektualcev, dvoje intelektualnih pogledov, ki jih razvije Antonio Gramsci in močno zastopan vidik v skupinski refleksiji »Perspektiv« (Kreft 1998, 41). Obenem Kreft ugotavlja:

...da gre pri intelektualnih pogledih, ki so jih gojile slovenske literarne grupe za položaj intelektualcev in njihovo skupinsko obnašanje v dveh avantgardah, na eni strani politični ter na drugi strani umetniški, njuno sozvočje kulturne zgodovine predstavlja neke vrste eklektični pluralizem, ki bi razbil partijsko ideologijo in ustanovil večplastno platformo demokratične misli. V tem primeru je šlo za vladavino partije, v kateri se je vodila razprava, ali vnesti v nadzorovano samoupravljanje tudi nekaj več nadzorovanega polisnega (ne političnega) pluralizma.... (Kreft 1998, 95)

Kritična teorija družbe katero so vzpostavili in preko razprav razvijali intelektualci povojnega obdobja revolucionarnih šestdesetih, je bila razpeta med dvema konstitutivnima elementoma. Na slovenskem je še vedno šlo za kritično držo totalitarizma in stalinizma, medtem ko se je v svetovna intelektualna sfera v kritični teoriji frankfurtske šole predvsem Adorna, Horkheimerja, Marcuseja in Habermasa osredotočila na kritiko nove vzhajajoče moderne, kapitalistične in potrošniške družbe ter na kritiko tehnološke blaginje. Med obema sferama je literarna skupina v krogu Mladinske revije, Besed, Revije 57 ter predvsem Perspektiv iskala tretjo sfero, ki goji kritično razmerje še vedno do sovjetskega socialističnega modela na eni strani in do vznikajočega liberalnega modela konkurenčne demokracije na drugi strani. Položaj intelektualca je na ta način bil na temeljni preizkušnji: na eni strani je vodil v samoizgubo, če se podredi partiji ter s tem zanika avtonomijo, na drugi strani pa v kritično opozicijsko držo proti partiji, ki bi dosegla temeljni cilj humanizma kot nove renesanse v intelektualnem ustvarjanju. Želja po humanističnem etosu je etablirala tako ostale revije kot Perspektive kot kulturniško oblast. Kreft pa njihovo ukinitvev razume kot simbolni konec revolucije na slovenskem (Kreft 1998, 157).

4 CILJI KRITIČNE MISLI

Plejada literarnih revij, ki se je razmahnila v revolucionarno turbulentnih časih šestdesetih, ustvarjenih preko generacije, rojene okoli leta 1930, je v slovenski prostor vnesla dialektiko kritične misli v času, ko je bil tovrsten dialog med uradno estetsko doktrino in estetskim pluralizmom ne zgolj nedobrodošel, pač pa prepovedan. Mladinska revija, Beseda, Revija 57 in Perpektive so v bistvu bile:

opredmeteni simbol konsekventnega nadaljevanja dolgoročnega procesa ter njihovega zatrtja, njihovih nasilnih koncev, naglega estetskega in tudi nazorskega ter skupinskega diferenciranja povojne izobraženske generacije intimistov oz. sentimentalnih humanistov ter eksistencialistov s poudarjenimi družbenoreformiranimi ambicijami. Ves ta proces se je v monolitno vodeni družbi profiliral v razmerju do politične oziroma oblastvene strukture, ki pa je živela v naziranju, da je dolžna in poklicana bdeti nad vsemi družbenimi dogajanja in jih usmerjati: milo ali s silo. Inteligenca s svojo miselno »anarhoidnostjo« in »nedisciplino« se je tej strukturi slejkoprej prikazovala kot nevarnost, z druge strani pa seveda ta inteligenca po naravi intelektualnega reagiranja v monolitni oblasti ni mogla videti nič sprejemljivega in dobrega. (Kmecl v Repe 1990, 7)

Prav ta spor med politično in kulturno sfero je terjal potrebo po alternativnem premisleku in avantgardnemu mišljenju, ki bi lahko odprlo nove načine razumevanja in interpretacijo družbene realnosti. Vnašanje umetniških stilov in polemičnih vprašanj v liberalni partijski program je pomenilo ustvarjanje tistega prostora javne sfere, ki ne bi bila zgolj podaljšek »integrirane socialistične kulture«. Pomen, ki so ga intelektualci preko literarnega ustvarjanja dosegli je bil pravzaprav holistično družbeni, saj so s kritičnimi analizami odkrivali obstoječe probleme in protislovja z zahodnim etično-humanističnim in teoretično – filozofskim zaledjem ter si na ta način prizadevali doseči ne zgolj strankarski pluralizem na politični ravni, ampak predvsem pluralizem v svobodi mišljenja in izražanja na kulturni ravni. Prav Perspektive so v tem primeru ponujale, namesto marksizma, heterogeno zmes posameznih elementov eksistencializma: »Sartrove kritike dialektičnega materializma in obdobja neposredno po vojni, posamezne Sartrove koncepcije o funkciji družbenih skupin in vlogi posameznika v njih, Heideggerjeve ontologije in Jaspersove teorije komunikacije, personalizma in posameznih misli iz del sodobnih meščanskih mislecev (Friedmanna, Fromma) ter seveda lastnih miselnih konstrukcij sodelavcev revije.« (Repe 1990, 83)

Dosežek literarnih revij in literarnega kritičnega gibanja je bil prav ta, da so v monolitsko družbeno strukturo in deziluzorno slovensko povojno stanje vnesli moderne tokove, preko katerih je bilo bistveno lažje konstituirati kritično opozicijsko strukturo in temu ustrezno tudi ukrepati preko literarnih besed in prevodov tujih avtorjev. V tem primeru gre za neke vrste tvorjenja liberaliziranih razmer in platformo javne debate, kjer je revija služila kot komunikacijsko sredstvo med monolitskostjo in večplastnostjo ideoloških mišljenj. Gre predvsem za formo alternacije od dominantnega družbenega sistema in njegove stvarnosti. Prepletanje teorij, idej in ideologij so pripadniki skupine prilagajali ustreznosti namena in časa, da bi lahko zagovarjali temeljno pravico do informiranosti. Taras Kermauner prisvajanje idej opisuje takole:

Tedaj smo od marksizma (lahko) vzeli del, ki nam je ustrezal: idejo zgodovine, tvorjenje zgodovine od spodaj navzgor, pravico in dolžnosti akcije. Prek Sartrove teorije družbenih ansamblov – v knjigi Kritika dialektičnega uma – sem sam izdelal idejo o tvorjenju družbe iz posameznih grup, ki nastajajo spontano. To je bistveno: nastajajo od oblasti, od razreda, od vnaprej odločujoče Zgodovine neodvisno, socializirajo se šele v medsebojnem dialogu in polemiki. Odtod do idej Raymonda Arona in Hannah Arendtove, ki sem jih prevzel – in moja generacija – grupa – po likvidaciji Perspektiv 1964. leta, torej do eksplicitnih idej civilne evropske vsestransko pluralistične družbe, ni bilo več daleč. (Kermauner 2008, 460)

Prostor kritične misli Tarasa Kermaunerja, njegove generacije in literarne skupine, ustvarili so jo preko opozicijskega delovanja, konstituiranja idej in miselnih kontekstov, je idealnotipsko ujeta v predstavi o Habermasovi intelektualni komunikaciji v polisu. Namen intelektualcev je bil ravno ta, da so želeli, da se revije berejo »sporno« in so temu primerno tudi predlagali kriterije in metode preko katerih bi le-to dosegli. Pomen intelektualnega gibanja preko literarnih skupin, ki so ustanovljale revije je bil pravzaprav povojna razsvetljenska rekonstrukcija specifičnih vrednost in vrednotnih sistemov, ki bi kot taki pripomogli pri rehabilitaciji opozicije, ki je v svoji nravi bila zatrta ter odpreti prostor tako slovenske družbe kot literature sodobnim, modernim, uporniškim tokovom, ki so prevevali evropski prostor ter ji s tem izoblikovati določeno kulturno in politično podobo ter intelektualno identiteto preko katere bi lahko pridobila na samozavesti. Taras Kermauner opisuje, da je:

Detradicionalizacija je bila moj – in moje generacije, grupe – zavesten namen. Ker pa v sodobni Evropi, na Zahodu kot – po našem prepričanju – zgodovinsko, socialno, ekonomsko, duhovno najbolj razvitem svetu (od leta 1945 nisem nikdar več nasedel slepilu, da je vzhodni, realno »socialistični« in jugoslovanski svet bolj razvit od zahodnega, kot še zmerom – po Kardelju – mislita Vidmar in Javoršek), ni več vladal optimistični duh 18. stoletja; ker se je razsvetljenstvo radikaliziralo v cinični um; ker je religija (konfesija) izgubila totalitarne ambicije; ker je zavladovalo obdobje nihilizma in ker smo to pospešeno nihilizacijo izkušali tudi mi v svojem najbolj intimnem jedru....(Kermauner 2008, 479, 480)

Umik iz razočaranega sveta totalitarizmov je pripeljal mislece v Webrovski sodobni »odčarani svet« modernizmov, strukturalizmov in individualizmov, kjer se tradicionalna konceptualizacija družbene realnosti izčrpa do te mere, da jo je moč nadomestiti z neko novo paradigmo družbenih prostorov, preko katerih bo mogoče hegemonsko avtoriteto nadomestiti s posameznikovo svobodo. Prav na ta način poteka intelektualno delovanje, saj njegovi izvajalci sami sebe razumejo predvsem kot avtonomne, politično neodvisne, vendar hkrati zavezane tistim oblikam zgodovine in zahodne kulturne tradicije, ki sovпада z njihovimi idejami o svobodi mišljenja in delovanja. Prav zaradi tega je npr. daljna antična filozofija intelektualcem bližja, kot pa njim bližji še živeči del polpretekle politične zgodovine. Obdobje revijaštva je postalo v slovenski zgodovini kot intelektualno gibanje kulturno dejstvo, ki ga ni moč obiti, saj je tematiziralo v obdobju petdesetih in šestdesetih let tiste ideje zahodnoevropskega prostora, ki so bile v slovenskem prostoru ali še ne znane ali pa prepovedane. Velikonja v tem kontekstu opisuje: »Kljub diferenciranosti skupine po različnih linijah, različnih pogledih navzven in navznoter je to postala njihova prepoznavna značilnost, specifika, ki so se je navzeli kot pripadniki iste skupine. Pomemben prispevek, ki ga pogled v zgodovino perspektivovstva ponuja v razmislek sedanji slovenski družbi, posebej še generacijam, rojenim po teh dogodkih, kateri pripadam tudi sam, je razbijanje mita o monolitnosti, istomislenosti, miselni zatočnosti tega obdobja.« (Velikonja v Kermauner et.al 1994-1996) Analiza in odprta debata intelektualnega delovanja in kulturniškega gibanja revijašev je torej potemtakem možna šele v poznejšem času, osemdesetih oz. še najbolje danes v *zeitgeistu* dvajsetega stoletja, ki se v post-moderni dobi sooča z drugačno problematiko kozmopolitskega kulturnega prostora. Lev Kreft tako ugotavlja, sicer v njegovi raziskavi o Perspektivah, ki so bile del revijaštva v šestdesetih da:

Govoriti o Perspektivah v začetku šestdesetih let kot o reviji, ki ima vzvišeno intelektualno poslanstvo tempirane bombe sredi sovražnega totalitarnega okolja, je torej možnost, ki nam jo ponuja aktualna sodobnost. V tem primeru bi ta študija skušala dokazati, kako veličastna, čeprav krtovsko počasna je sila intelektualca, dokazala bi tudi, da umetniki in razumniki niso nikdar vrgli puške v koruzo, ampak so skozi štirideset in več let sledili enemu samemu cilju: zrušiti totalitarni sistem, ki ni dovoljeval ne svobode ne resnice ne pravice. (Kreft 2007, 919)

Današnji čas modernizirane liberalne različice nam torej dovoljuje, da odkrivamo in ponovno interpretiramo palimpsest polpretekle zgodovine. Taras Kermauner v svojih raziskavah na temo polpretekle zgodovine trdi, da je kljubovanje partiji pomenilo vzpostaviti platformo uporne generacije, ki je na oder slovenskega dogajalnega prostora vnesla pluralizem oblikovan preko kritične misli, s katerim bi lahko uresničili iskanje resnice s pogledom v prihodnost. Revije so ponujale prevode sodobnih filozofskih, kulturoloških, socioloških tekstov, tekstov frankfurtske šole, novega roma, surrealizma ipd. ter na ta način vzpostavljale in ohranjale avtonomno sfero družbenega življenja na več nivojih, v času ko so v rigidne, monolitne totalitarne sisteme pronicljivo začele prodirati ideje eksperimentalizma, dadaizma, ultramodernizma ter kozmopolitizma in ostalih novodobnih tokov, ki bi zamajale prostor komunističnega *ancien régime*. Družbeni in kulturni pomen slovenskih revijašev, ki so svojo zunanjo formo kontinuirano spreminjali v formalnem pogledu preko Besede, Revije 57 in nenazadnje do Perspektiv, je bil predvsem vnesti v povojni slovenski tradicionalni, okostenel in monoliten prostor, revolucionarne ideje liberalizma, ki je bil v samem občestvu pogojen z uresničevanjem in udejanjanjem svobodne misli, avtonomije in na nek način intelektualnega individualizma. Kermauner v svojih opazovanjih ugotavlja, da so s svojim delovanjem odprli; »novo epoko slovenstva, čeprav nismo razmišljali v okviru slovenstva, ampak problematike in sveta.« (Kermauner 2007, 1005) Gre za udejanjanje specifičnih kozmopolistkih perspektiv, ki bi se lahko v slovenskem prostoru nanesele na nove forme mišljenja in delovanja. Kermauner nato nadaljuje, da jim v celoti, po njegovem mnenju ni povsem uspelo tega udejaniti, saj je; »Veliki projekt ostal ne le nezaključen, ampak se je sam v sebi nalomil. Leta 1964 smo se sesedli.« (Kermauner 2007, 1005)

Literarna skupina revijašev se ni sesedla zgolj in samo zaradi lastnega delovanja, ampak predvsem zaradi tega, ker se je partijski sistem izčrpal do te mere, da njihove ideje niso več pomenile radikalno opozicijske tendence, ampak so plavale med vrsticami kot proste ideje intelektualcev in filozofov, ki ustvarjajo v zaledju zahodnoevropskih filozofskih idej in ideologij, temelječih na svobodni konceptualizaciji liberalne države, sentimentalnega humanizma in radikalnega eksistencializma.

5 DANAŠNJI POMEN KRITIČNE MISLI VZPOSTAVLJENE V OBDOBJU PETDESETIH IN ŠESTDESETIH

Delovanje kritične misli, ki jo je vzpostavil v obdobju petdesetih in šestdesetih let po 2. svetovni vojni v Sloveniji Taras Kermauner in krog njegove skupine, moramo danes konceptualizirati ne zgolj v epohi tedanjega časa, temveč reflektirati njen konstitutivni pomen v duhu sodobnosti. Potrebno je aktualizirati in interpretirati kakšen je odnos in pomen tovrstnega gibanja v tem momentu. Povojni zgodovinski premiki, kot so osvoboditev po letu 1946, smrt Stalina leta 1955 in živahne debate hladne vojne in uporništva leta 1964, so ustvarili platformo preko katere je bil vnovičen premislek o predvojnih idealih ne le posledica pomembnih družbenih premikov, ampak predvsem nujno izhodišče za nadaljnji potek zgodovinskega stanja v neki drugi formi. Ti epistemološki rezi so načeli tisto kar Raymond Aron opisuje kot: »...dejanski razvoj moderne družbe in raziskovanje med zgodovino in zgodovinarjem, med družbo in tistim, ki jo interpretira, med zgodovinskim dejstvom kolektivnih in individualnih institucij.« (Aron 1970) Gre predvsem za dejstvo, da je v moderni sodobnosti »Tekoče moderne«, kot jo je opisal Zygmunt Bauman (2000) možna nenehna refleksija pol-preteklih institucionalnih okvirjev na isti način kot svoje strukture spreminjajo tekočine, kjer se med seboj prepletata ideji o disintegraciji tradicije preteklosti, ki v svoji inherentnosti še zmeraj temelji na trdni strukturi in perpetualna značilnost moderne, ki te trdne strukture tradicije preteklosti topi in pretaka na način preko katerega le-te dobivajo nove pomene. Zygmunt Bauman na tem mestu trdi: »Da se sedaj gibljemo preko ere vnaprej dodeljenih referenčnih skupin do epohe univerzalne primerjave.« (Bauman 2000, 7) Gre torej za to, da je danes v *zeitgestu* moderne moč reflektirati na dogodke polpretekle zgodovine bolj univerzalno kot če bi bili v vpeti v epoko časa takratnega obdobja, saj konceptualni aparat razumevanja ne dopušča tega pogleda na diapazon družbene realnosti.

Na ta način je moč razvozlati, kakšen je konstitutivni pomen teh »referenčnih skupin«, ki jih recimo v tem konkretnem primeru idealnotipsko predstavljajo pripadniki literarnih skupin Besede, Revije 57 in Perspektiv v sodobnem času in ugotoviti ali so ideje, za katere so se le-ti pripadniki zavzemali v opozicijski drži, danes še vedno pomembne in sprejete na isti revolucionaren način kot poprej. Sproščeni svet moderne, v katerem se dihotomije zarisujejo v drugačni paradigmi kot v preteklosti, dopušča prav to možnost. Razkroj »velikih zgodb«, kot jih imenuje Lyotard, je doprinesel v moderni oz. sedaj že post-moderni svet gosposke zamegljenosti nove metodološke konsekvence, preko katerih opazujemo zgodovinski čas. Sodobna družba na ta način sprejema kritiko družbene realnosti na ne-represiven način, ne »kaznuje« tiste, ki bi si drznili ugovarjati dominantni hegemoniji. Bauman na tem mestu ugotavlja, da lahko to; »vrsto gostoljubne kritike moderne družbe v svoji navzoči obliki povežemo z vzorci in orodji Telosa emancipacija na družbenem prizorišču.« (Bauman 2000, 23) Glavni princip kritične teorije je torej da brani idejo človeške svobode in njegovega svobodnega izražanja, njegove svobodne izbire ter zagovarjanja njegovih zahtev in s tem pravico do drugačnega mnenja in mišljenja. Kritična misel slovenskega prostora preko Tarasa Kermaunerja ter njegovih sodelavcev literarnih skupin, ki je bila konstitutivno izoblikovana prav preko tovrstnih paradigem in načinov mišljenja, si je ves čas monolitnega represivnega in totalitarnega okolja prizadevala, da bi uresničila filozofske ideje humanizma in eksistencializma, ki jih danes v moderni epohi zlorablamo kot samoumevne in jih več ne postavljamo pod vprašaj. Prav to je ena izmed neštetihi karakteristik, ki sta jih prinesli sodobnost in moderna, kot ugotavlja Bauman: »To kar je narobe z družbo, v kateri živimo, kot je že rekel Cornelius Castoriadis, je to, da se je nehala vpraševati samo sebe. To je takšna družba, ki več ne priznava nobene alternative sami sebi in se čuti oproščena obveze preiskati, prikazati, in opravičiti (kaj šele) dokazati pravno veljavnost njene odkrite in molčeče predpostavke.« (Bauman 2000, 22-23) Preko tega citata Bauman odrezavo in jedrnato konceptualizira eno izmed temeljnih razlik med preteklostjo in sodobnostjo. Kritična misel danes nima enakovrednega konotativnega naboja kot ga je imela v času rigidnih totalitarizmov, v katerih je enodimenzionalno mišljenje dominantne ideologije bilo možno in v katerih so pobudniki sprememb, zagovorniki svobode in oblikovalci novih idej bili v polju politične represije zatrti. Skupina petdesetih in šestdesetih let je na ta način ustvarila polje politične svobode s prepoznavno javno sfero širše politične družbe. Idealnotipsko so zapolnili Habermasovo konfiguracijo javne sfere *Öffentlichkeit*, politične in literarne, preko katere je bilo moč doseči debate v javni sferi polisa (v Habermas, et.al 1991, xvi).

Revije so za intelektualne skupine ilustrirale tip javnega izraza, v tem primeru tudi institucijo ogroženo s strani javnosti, ki bi sama morala zagotavljati prostor svobodnega izražanja na platformi polisa. Literarna skupina se je na ta način formirala kot socialni agens za eksistencialni, ekstatičen, mileniarističen, utopičen, pesniški in religiozen namen, ki je bil na družbeni ravni ekvivalenten uradni etablirani formi družbene konstrukcije realnosti. Taras Kermauner opisuje, da je bil namen pravzaprav; »da bi ves svet naredili za problem, da bi sebe in druge ozavestili ter izoblikovali kritiko, ki bi v temelju problematizirala sam svet, danost in, da bi s tem odpirala nova vprašanja.« (Kermauner 1995, 10) Obenem je Kermauner v svoji raziskavi *Perspektivovci*, ki je nastala leta 1995, prepričan, da ima refleksija obdobja petdesetih in šestdesetih let prejšnjega stoletja kompleksnejši, globlji pomen in širšo dimenzijo, ki ni namenjena zgolj ozkemu krogu tistih, ki so bili vpeti v krog revij ali pri njihovih nastankih ali ukinitvah ali pa bili z njimi na kakršenkoli drugi način povezani, ampak je namenjena širši občini javnosti tudi danes, saj je socialno, družbeno in kulturno delovanje intelektualne skupine kot del v zgodovini slovenstva konstitutivno pripomoglo pri nastanku in konfiguraciji današnje podobe slovenske družbe in njenega ustroja v duhu radikalnega humanizma in pristne eksistencialne usmerjenosti z revolucionarno noto. Kermauner pozicijo in prizadevanja sodelavcev literarne skupine opisuje preko nastanka *Perspektiv*: »Ideja in struktura civilne družbe je bila v *Perspektivah* že izdelana. Zanj smo se zavestno borili, čeprav je nismo tako imenovali. Politično družbo onkraj civilne pa smo si zamišljali drugače kot danes, ne le kot liberalno družbo parlamentarne strankarske demokracije, ampak, kot sodelovanje vseh posameznikov in skupin, ki spontano nastajajo v družbi.« (Kermauner 1995, 44) Na tej točki bi ponovno lahko rekli, da imajo tovrstne ideje vzporedne točke s teoretičnimi postavkami Habermasa, ki jih opisuje v svojem delu »Strukturna transformacija javne sfere«. Skupina, ki je v krogu *Besede*, *Revije 57* in *Perspektiv* nenehno ustvarjala in se literarno udeleževala, je s pisanjem kot sredstvom vplivanja in implementiranja lastnih stališč dosegla na tej ravni socialni uspeh in institucionalno raven v obdobju, ko je tovrstno literarno prizadevanje bilo razumljeno kot nevarna opozicija. Tendence političnega in hkrati izraznega pluralizma so pripeljale v »socialni duh libertarnosti in vrednoten v duhu odprtosti.« (Kermauner 2008, 151)

»Kulturniška opozicija«, delujoča v obdobjih petdesetih in šestdesetih let, je uspela izpopolniti poslanstvo avtonomnih družbenih slojev, preko obstoječih idej, obstoječih tradicij eksistencialne misli, preko katere so v polni meri uveljavljali modernizem in njegova načela, še in tudi predvsem po letu 1964, ko so bile Perspektive ukinjene v času, ko se je politična klima začela sproščati na posebni ravni in v času, ko se je totalitaristični sistem izčrpal. Na kulturni in umetniški platformi so se na ta način svobodno etablirali liberalni načini mišljenja in zahodne literarne smeri implementirane preko Revije 2000, Kasneje Nove Revije in Teorije in Prakse, ki danes predstavljajo nepogrešljiv element na slovenski ustvarjalni platformi agore. Današnji prostor se je v oblikah kulturnega in umetniškega ustvarjanja zgostil do te mere, da literarne skupine, ki še delujejo danes, nimajo več enakega naboja, kot so ga imele nekoč. V post-moderni različici maksime »*anything goes*« svobodno mnenje ni več opozicijsko nevarno, ampak v svoji drugačnosti pravzaprav dobrodošlo. Medtem, ko je v obdobju polpretekle zgodovine avtorjeva literarna beseda imela konstitutivno težo in pomen, danes ta prostor zamenjujejo množični mediji in rumeni tisk. Večji del literature, ki je nastajala kot produkt literarnih krožkov, je delovala kot seizmograf *zeitgeista* oz. je predstavljala epoho časa, v katerem je bil njihov literarni angažma odmeven in problematiziran s stališča dominantnega reda, danes pa med tem slonokoščeni stolpom literarne imaginacije bohemske skupin in arene sodobnega post-modernega življenja, vlada precep, v katerem tiči brezbržnost do moderne intelektualne misli. Hannah Arendt trdi, da je; »pretekli individualizem, ki je bil mogoč preko pobega iz družbe v uporniške, boemske svetove, v sodobni množični družbi kot pobeg v alinejo drevoredov onemogočen, oz. zaprt, saj taka družba vase inkorporira ves stratum populacije.« (Arendt v M. Schlesinger Jr. & White ed. 1964, 419) *Fin de siècle* je torej doprinesel v post-moderno dobo drugačno formulacijo in izrazoslovje kritične misli, za katero bo potreben ne le nov konceptualni aparat, ampak predvsem novi načini kulturološkega in intelektualnega razumevanja. Drugačna mentalna struktura obdobja, že v sedemdesetih, konkretno pa po letu 1990, je prinesla v oko konceptualizacije spoznanje slovenske zgodovine na specifičen način, kar dovoljuje analizo in obravnavo z objektivnega stališča, drugačnega zornega kota oz. toposa. In razkrivanje barbarskosti sodobnih civilizacij, kot bi temu rekel Walter Benjamin, je konstitutivni in nepogrešljivi del sodobne zgodovine, ki se v večini ponaša zgolj s pozitivnimi dometi in učinki polpreteklih zgodovinskih, kar je v prizmi kulturološkega občevarjanja nedopustno.

6 SKLEP

Parafraza Lacana, da pred-diskurzivna realnost ne obstaja, da sta vsaka misel in dejanje že vpeta v diskurz družbene formacije, vsekakor vzdrži, saj se odraža preko fenomenoloških pojavov družbene realnosti, ki jo posamezniki konstruiramo in konstituiramo preko mišljenja tiste misli, ki je vselej zajeta v neko časovno obdobje. To bi v grobem pomenilo, da raziskovati intelektualno tradicijo v različnih časovnih obdobjih med zgodovinskim dejstvom in moderno družbeno paradigmo, preko katere se vrednostni sistemi oblikujejo na novo, realnost ni izvezeta iz kontekstualnosti post-modernizma, v katerem se je »zgodil« premik v paradigmi mišljenja in konceptualizacije na več ravneh in v katerem so se stari družbeni in politični režimi izčrpali do te mere, da njihov obstoj več ni zagotovil kontinuitete. *Lebenswelt* revolucionarnih petdesetih in šestdesetih let je utelesil nekatera pomembna izhodišča o svobodi, individualizmu in opoziciji in pripomogel k temu, da je bila razkrinkana barbarska pozicija polpretekle zgodovine prejšnjega stoletja in se postopoma preusmerila v novo ero kapitalistične potrošnje, v kateri se bohemske skupine revolucionarnih let formirajo ob koncu Lytordsko rečeno »velikih zgodb« v manjše individualne, refleksivne, intimne in personalne različice teh metanarativov, kot je v tem primeru pričevanje Tarasa Kermaunerja: »Navzkrižna srečavanja.« (2008) Moderna je torej utelesila tisto temeljno načelo refleksivnosti in interpretativnosti, kjer se posameznik sam postavi v središče dogajanja in preko intimizma pripomore k svoji lastni obrobni družbeni konstrukciji realnosti in njeni formaciji. Na ta način kulturna realnost ne nastaja več v imponiranosti »od zgoraj« diktatorsko, linearno in monolitno, ampak poteka v interakciji, dialoško, poliloško, preko javne sfere in Habermasove idealnotipske komunikativne dejavnosti. Na ta način je torej smotrno izkoristiti pozicijo svobodne kritike in izčrpati možnosti in priložnosti, ki nam jih ponuja *zeitgeist* tega časa; diskurzivno analizo polpretekle zgodovine iz različnih perspektiv, iz generacijskega in konceptualnega izhodišča v katerem so se vzpostavile vrednote preko intelektualnega delovanja. Odnos do nekega časa mora biti aktivističen, da bi ne pasivno spremljali ali zanemarili del slovenske zgodovine, njene miselne strukture in zavesti, ki je na nek specifičen in sebi lasten način, oblikoval mentalno strukturo modernega časa.

7 LITERATURA

Arendt, Hannah 2006. *Med preteklostjo in prihodnostjo: Šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Temeljna dela Krtina.

Aron, Raymond 1970. *Marxism and the Existentialists*. New York: Harper & Row Publishers.

Bauman, Zygmunt 2000. *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.

Bazun, Jacques 2000. *From dawn to decadence: 500 Years of Western Cultural Life: 1500 to the Present*. New York: HarperCollins.

Berger, Peter in Thomas Luckmann 1988. *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Borak, Neven in Jasna Fischer, ur. 2005. *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992 2*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.

Debeljak, Aleš 1988. *Melanholične figure*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

--- 1999. *Na ruševinah modernosti*. Ljubljana: Zbirka Sophia.

Gabrič, Aleš 1995. *Socialistična kulturna revolucija*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Habermas, Jürgen 1989. *The Structural Transformation of the Public Sphere. An inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: MIT Press.

Kermauner, Taras. 1995. *Perspektivovci*. Ljubljana. Znanstveno in publicistično središče.

--- 1996. Epilog ali nov začetek?. *Borec* 48 (551-552): 241-252.

--- 2008. *Navzkrižna srečavanja*. Ljubljana: Beletrina.

Kos, Janko 1983. *Moderna misel in slovenska književnost*. Ljubljana. Cankarjeva založba.

Kozak, Primož 2006. *Peter Klepec v Ameriki*. Ljubljana. Založba Mladinska knjiga.

Kreft, Lev. 1998. *Zjeban od absolutnega*. Ljubljana. Znanstveno in publicistično središče.

--- 2007. Perspektive in položaj inteligence v socializmu I.del. *Borec* 46 (535-537): 917-927.

Loeffelholz, Mary. 2007. *The Norton Anthology of American Literature. Seventh Edition. Volume D 1914-1945*. New York, London: Norton & Company.

Logar, Cene. 1970. *Fenomenologija: Analiza in kritika filozofije Edmunda Husserla*. Ljubljana: DZS.

Miller, Toby, ur. 2001. *A companion to Cultural Studies*. Malden (Mass.): Blackwell.

Repe, Božo. 1990. *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Rizman, Rudi, ur. 1992. *Sodobni liberalizem*. Ljubljana: Krt.

Schlesinger, Jr., M. Arthur & White, Morton 1964. *Paths of American thought*. London: Chatto & Windus.

Velikonja, Mitja 1996. Posvet o perspektivovstvu. *Borec* 48 (551-552): 9-110.